

תרומות איברים מן החי ומן המת

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. איברים מתורם חי - המשמעות ההלכתית של סיכון התורם
- ג. מכירת איברים
- ד. איברים מן המת - הסכמה לתרומה ונשיאת כרטיס תורם
- ה. מעמד משפחת הנפטר
- ו. סיום

א. מבוא

השאלה הראשונה נוגעת לאיברים מתורם חי.

ראשית כל אני רוצה להקדים את מה שאמרו חכמים במסכת אבות: על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים¹.

תורה פירושה חובת ההתייחסות של האדם לעצמו. תורה מלשון הוראה, תורה מלשון לימוד. האדם, צריך לחנך את עצמו, ללמד את עצמו, להעשיר את עצמו בידיעות כאלה, שיוכל בעזרתם לנהל את חייו בצורה הנכונה ביותר, כפי שהוא ראוי, ולפתח את כשרונותיו בצורה הרחבה ביותר שיכולה להיות. זוהי החובה היסודית של האדם כלפי עצמו.

העבודה - פירושו של דבר, שהאדם אשר מתפתח וגדל כפי שמכוון את עצמו, ומצליח בעזרת ה' הודות לכשרונות ולעקשנות שלו, ראוי שיזכור את בוראו. שיזכור שהבריאה הזאת, היכולת הזו, הכשרונות הללו, המאמץ, הרצון והמרץ הזה שיש לו, לאמיתו של דבר, הם ניתנו לו מאת בורא העולם. "אל יתהלל החכם בחוכמתו ואל יתהלל הגיבור בגבורתו"² לדעת שהכל מן השמים. זהו התוכן של עבודת ה' שנותן ערך ומהות, הצדקה והכוונה לעצם ההתפתחות האישית של האדם.

מכאן אנחנו מגיעים לגמילות חסדים - הנקודה האחרונה. מכיוון שכל מה שיש לך בעצם ניתן לך, כל מה שיש לך נובע מחסד אלוקי, הרי זה גם מחייב אותך. גמילות חסדים פירושה, שהאדם לא יחיה רק לעצמו, שהאדם יחיה גם למען אחרים. מה שאדם יכול לתת לאחר הוא צריך לתת, אמנם בגבולות מסויימים, כפי שהתורה קובעת. המושג "חסד" הוא מושג רחב ומכיל ענפים שונים ומשונים. יש לכל אחד ואחד כשרונות ואפשרויות משלו שמהם הוא יכול לתת ולעזור גם לאחרים הזקוקים לכך.

אכן, גם כאן התורה קבעה מסגרת לעניין של גמילות חסד. הדבר מתבטא בחובות שונים המתייחסים לאפשרות הקיימת לעזור לאדם בשעת מצוקתו גם בעניינים שהם ענייני חיים ומוות, למשל כשהדבר נוגע לתרומת איברים.

1. אבות פרק א משנה ב.

2. ירמיהו ט', כב.

ב. איברים מתורם חי - המשמעות ההלכתית של סיכון התורם

איברים מתורם חי: האם מותר לאדם לסכן את עצמו על-ידי תרומת רקמה או איבר, כדוגמת מוח-עצמות, כליה, אונת כבד, אונת ריאה? מהי רמת סיכון מותרת ומהי רמת סיכון אסורה?

האם אדם חייב לתרום מאיבריו לצורך הצלת חיי אדם אחר?

תשובה:

קיים חיוב מן התורה לעשות לצורך הצלת אדם הנתון בסכנה. זה נלמד ממה שנאמר בפרשת השבת אבידה: "והשבותו לו"³ שמתפרש "השב את גופו לו"⁴. ונאמר עוד בזה אזהרה: "לא תעמד על דם רעך"⁵ שמשמעותו: "לא תעמד על עצמך אלא חזור על כל הצדדים שלא יאבד דם רעך"⁶. ותכנו - כשרואה את חברו טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטים באים עליו שהוא חייב להצילו⁷. ומוסף באזהרה זו על מה שנלמד מהכתוב "והשבותו לו" שלא רק "אם זה שרואהו יכול להצילו, יצילו"⁸, אלא חייב גם לטרוח להזעיק אחרים, ואם יש צורך גם לשוכרם משלו, בכדי להצילו.⁹

מהדוגמאות שהבאנו נלמד, שאין להמנע מפעולת הצלה גם אם זה כרוך בסיכון עצמו על ידי פעולה זו. אולם, על ידי אחד מגדולי הפוסקים¹⁰ מתבאר, שאין זה אמור אלא כשהסכנה

3. דברים כ"ב, ב.

4. מסכת סנהדרין ע"ג, א, ורש"י שם.

5. ויקרא י"ט, טו.

6. רש"י סנהדרין שם.

7. ברייתא סנהדרין שם.

8. רש"י שם.

9. מסקנת הגמרא בצורך בשני הפסוקים.

10. הרדב"ז (רבינו דוד בן זמרא) בתשובות הרדב"ז. ס"י אלף נב, וללשונות הרמב"ם ס"י אלף תקפב. ועולים הדברים מהשוואת ותיאום שני המקורות. בשאלה אחת במושל האומר לישראל, "הנח לי לקצץ אבר אחד, שאינך מת ממנו או אמית ישראל חברך". אם יש עליו חיוב להסכים [להקריב] אבר שלו, כדי להציל את חברו ממיתה. והשיב על זה: איני רואה טעם לדין זה (היינו, להסכים) אלא מדת חסידות ואשרי חלקו מי שיוכל לעמוד בזה. וממשיך עוד: ואם יש ספק נפשות - הרי זה חסיד שוטה, דספיקא דידיה עדיף מודאי דחבריה, ע"כ. והנה בתשובה האחרת מבאר את ההלכה של החיוב להציל חברו מסכנת מות של טביעה, חיה או לסטים, ולומד מזה שהחיוב הוא למרות שיש בזה קצת סכנה, שבשביל הצלת ממון חברו לא היה חייב, "אבל להציל נפש חברו... אפילו במקום דאיכא ספק סכנה חיב להציל. והכי איתא בירושלמי". ואם לא הציל עבר על לא תעמד על דם רעך, ע"כ.

ובאיזו דרגת סכנה המדובר שחייב להכניס עצמו, שהוא בכלל החיוב לא תעמד על דם רעך, ממשיך שם ומבאר: "ומכל מקום אם הספק מטה על על הודאי אינו חייב למסור עצמו להציל את חברו. ואפילו בספק מוכרע (כלומר, ספק מחצה על מחצה) אינו חייב למסור נפשו דמאי חזית וכו'. אבל אם הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה והוא לא יסתכן ולא הציל - עבר על לא תעמד". עכ"ל.

והנה מסתמך הוא בהבחנת דרגות הסיכון שחייב המציל להיכנס בו, שהמדובר כשהסיכון הוא קטן מחמישים אחוז. וירושלמי זה, מובא גם בב"י על הטור ס"י תכא בזה הלשון: בירושלמי מסיק אפילו להכניס עצמו בספק סכנה חייב, ע"כ. ונראה הטעם מפני שהלה ודאי והוא ספק. וכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא, עכ"ל. לפי הרדב"ז אין המדובר רק בסכנה רחוקה. (ועי' מני"ח ס"י רלט שתמה על הלכה זו שבירושלמי, שהושמטה באמת מהשו"ע. שלפ"ז גם הירושלמי אינו מחייב בסכנה ממש, אלא בכעין זו, שבני אדם מסכנים בה גם לשם קיומם ומשפחתם).

ולפ"ז, בשאלה הקודמת, שבה המדובר כשאין סכנת נפשות (כפי שהדגיש שבהיות הדבר כרוך עם סכנת נפשות אין זה אלא חסיד שוטה, שעדיף ספיקו גם מודאי של חברו. וזה כפי שקבע גם בתשובה השניה) לכאורה יש להבין: למה במקרה השני של טובע בנהר וכיו"ב קובע שאם לא הציל עבר ב"לא תעמד על דם רעך" בעוד שבמקרה הראשון הגדיר זאת רק בתור מדת חסידות, שאינם ראוי לשבח ו"אשרי חלקו מי שיוכל לעמוד בזה", אבל חיוב אין.

הנשקפת מהפעולה למציל אינה אלא סכנה רחוקה, בגבול שפחות מחמישים אחוז, וכפי המסתבר - בגבולות שבני אדם מקבלים עליהם סיכון גם לשם ריוח למחיתם¹¹. אבל אם קיימת סכנה שקולה, ומכל שכן אם: "הספק מטה אל הודאי" שהמציל עצמו ייפגע, אינו חייב למסור נפשו ואפילו "מדת חסידות" אין בזה¹².

עוד נלמד מאותן דוגמאות שהבאנו, שאין חיוב ההצלה, רק במה שכרוך בטרחה של המציל, ואף אם זו דורשת מאמץ גופני, ואף סיכון במדת מה.

אולם אין חיוב לתרום מגופו הוא, אבר או רקמה דוגמת כליה וכיוצא בזה, שאינו עומד להתחדש בגוף התורם, ואף על פי שהסיכון הוא, כאמור, לא רב.¹³ אם כי "מדת חסידות" יש גם בזה בכדי להציל חבירו ממות "ואשרי חלקו מי שיוכל לעמוד בזה"¹⁴. ואם הנדרש להצלת חיים הוא תרומת דם, או מוח עצמות וכיוצא בזה - דברים שהגוף עומד לחדשם ולהחזיר למצב הקודם, נראה שגם בזה אין חיוב¹⁵, ומכל מקום יש להמליץ על זה בתור מעשה, שהוא מגדר לפני משורת הדין¹⁶.

אלא שהביאור הוא כפי שהודגש בדברינו, שחיוב הצלת חבירו, הוא מגדרי השבת אבידה, שהוא נרחב אמנם מהשבת ממונו של חבירו. אולם גם הוא מוגבל רק בחיוב טרחה, ולו גם טרחה הדורשת מאמץ, אבל אין החיוב מגיע עד כדי פגיעה בגופו, אף לא באבר ממנו, וגם אין בזה סכנת נפשות. כי נשיאת סבל וכאב גופני, איננה כלולה בחיוב שהתורה מטילה על האדם לטובת חבירו. עיי' אין זו אלא "מדת חסידות" שהוא דרגה יותר גבוהה אף ממדת לפני משורת הדין. שהיא על כל פנים מדה נתבעת וגובלת עם מדת סדום [אם לא מקיימים אותה - העורך]. (עיי' במ"ל, ב: לא חרבה ירושלים וכו'. וב"ק כ', ב תוד"ה, הא). והסכים לפסק זה באגרות משה (יו"ד חלק ב' ס"י קעד, ענף ד).

ואם הנדרש הוא תרומת דם וכיו"ב דברים שהגוף מחדש אותם, לפי העקרון שנלמד מהדוגמאות שבגמרא שהחיובים הם רק בגבולות הטרחה, נראה שגם בזה אין לכלול זאת בכלל המצוה של "השבת גופו", אבל מכל מקום מן הראוי לכלול זה בגדרי של "לפנים משורת הדין" כיון שאין האדם חסר ממש על ידי זה, ואין זה גורם אלא אי נעימות לשעה קלה.

11. כיו"ב בספר "משפט כהן" למרן הרב זצ"ל ס"י קמג בדרשת חז"ל על הפסוק לא תגורו מפני איש שמתפרש בתז"ל גם במקום סכנה "שבודאי אי"א לומר בודאי סכנה... אלא ודאי מיירי בספק רחוק, חששא בעלמא שדרכם של בני אדם להכנס בכה"ג אפילו בעסקי ממון, וכהא דב"מ קיב, א: ואליו הוא נושא את נפשו, "מפני מה עלה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה - לא על שכרו?

12. הרדב"ז בתשובה אלף נב, שהובאה לעיל מכנה אותו בשם "חסיד שוטה". ומכל מקום כדאי לציין שלא אמר שעושה מעשה אסור. ופירושו שיש ולפעמים שיש ענין בשיקול זה. ועיי' במשפט כהן ס"י הני"ל שכי בזה: אני נבון בזה טובא... לכאורה אין שום מקום למסור נפשו אפילו בשביל הצלת חבירו שדי לנו דחיובא ליכא בקום ועשה... אבל אין לנו שום מקור לאיסור. (שם עמ' ש'). ועיי' גם אג"מ הני"ל עמ' רצ"ג.

13. רדב"ז בתשובה הני"ל, והרחב ביאור דבריו לעיל בהערה 10.

14. הרדב"ז שם בסיכומו. ועיי' בשי"ך יו"ד ס"י קנז ס"ק ג שכי כשאונסים אותו לעבור על "לא תעשה" ויכול להציל את עצמו מזה עיי' פגיעת אבר מגופו: ואם יש סכנת אבר צ"ע אי דמי לממון (שחייב להציל עצמו אפילו בכל אשר לו) או לנפש (שאין בזה חיוב מסירות נפש) צ"ע... ונראה לקולא, עכ"ל. ולא ציין את דברי הרדב"ז שדן בלא-תעשה של "לא תעמד על דם רעד", שפשוט לו שאין חיוב כזה רק "מדת חסידות". אלא שיש מקום לחלק, לפי מה שהוסבר לעיל (הערה 10) שחיוב הצלת חבר הוא מגדרי "השבת אבידה", שאין זה כולל חיוב פגיעה בגופו. על כן יש לומר שספיקו של השי"ך הוא רק בלי"ת שאינו מחיובי אדם לחבירו. ואין לזה ענין בנידון של השי"ך.

15. לפי מה שנתבאר (הערה 10) יסוד דבריו של הרדב"ז, ניתן לומר שכל שהדבר פוגע בגופו של המציל אין חובה.

16. לפי מה שכתבנו לעיל סוף הערה 10.

ג. מכירת איברים

האם אדם רשאי לתרום רקמה או איבר מגופו תמורת תשלום?¹⁷

האם מכירת איברים מותרת או אסורה?

תשובה:

כלל נקוט בידינו, שמצוה שהתורה מחייבת לעשות אדם לרעהו, צריכה להיעשות ללא כל תשלום.¹⁸ משום כך השבת אבידה גם אם המוצא טרח עבורה טרחה רבה עד שהחזירה לבעליה אינו רשאי לקבל שכר עבור טרחתו, פרט אם זה גרם לו להתבטל מעיסוק אחר שהיה עוסק בו, או יכול לקבל "שכר בטלה"¹⁹. מטעם זה עצמו, מעשה הצלה שעושה לחבירו, אם מחולי ואם מסכנת מות, שמוגדר בשם "אבידת גופו"²⁰ אסור לקבל עבורה שכר.

אכן תרומת אבר או רקמה, שנתרמת לצורך השתלה בגוף החולה, שכפי שכבר נתבאר, שאין בזה חיוב מעשי, כי כאמור, אין זה כלול במצוה של "השבת גופו", רשאי התורם לקבל שכר. שכן נקבע בהלכה חיוב תשלום מחמשה סוגים והם: נזק, צער, ריפוי, שבת ובושת, במקרה של אדם שהזיק את חבירו באלה העניינים. ושם נקבע גם דרך ההערכה של גובה התשלום.²¹

כמו כן אומרת ההלכה שחיוב תשלום זה קיים אפילו כשהניזק הרשה לחבירו שיזיקו, אם בחבלה ואם בחיסור או השחתת אבר. ואפילו אם אמר לו במפורש שפוטרו מכל תשלום. והדבר מוסבר בנימוק שאין אדם מוחל על אבריו.²²

אין איפוא שום סיבה לאסור על התורם מגופו, לבקש ולקבל תשלום תמורת תרומתו. גובה התשלום ניתן להקבע ע"י התניה בין התורם לבין מי ממשפחת מקבל ההשתלה.²³

וכן נכון הדבר גם עבור תרומת דם אפילו כשהדבר נצרך לצורך הצלת חיים, כיון שאין לקבוע בזה חיוב מוחלט.²⁴

תשלום זה, כל עוד הוא בגבולות סבירים, אין לראות זאת כסחטנות או כבלתי מוסרי מאחר שלתורם נגרם בזה סבל גופני ועתים גם נפשי, וכאמור כבר נקבע שאין אדם מוחל על ראשי איברים.²⁵

עם זאת יצויין שרק התורם עצמו הוא שרשאי לקבל תשלום על תרומתו. אבל המתווך בין התורם לבין משפחת החולה, בין שזה אדם פרטי ובין שזה מוסד שמקבל על עצמו הטיפול בזה, הוא חייב לעשות זאת משורת הדין, שהרי זו טרחה שכל אחד מחוייב בה מגדר "השבת

17. ראה עוד: מה שכתב הגרש"ז אויערבאך (וצ"ל), הובא בנשמת אברהם כרך ד', חלק חו"מ סי' תי"כ ס"ק א'. - העורך.

18. מסי בכורות כ"ט, א'.

19. מסי בבא מציעא ל', ב.

20. סנהדרין ע"ג, א.

21. רמב"ם פרק א מהלי חובל ומזיק. חו"מ סי' תכ.

22. מסי ב"ק צג, א. רמב"ם פ"ה, יא. חו"מ סי' תכא, סעיף יב.

23. עיי חו"מ סי' רסד סעיף ז' ברמ"א, הגר"א, ונתח"מ ס"ק ת.

24. ראה מקורות לשאלה הראשונה - העי' 15, 16.

25. מסי ב"ק צ"ג, א.

גופו". על כן אסור לו לקבל תשלום על זה, פרט ל"שכר בטלה"²⁶ כאמור במקרה של השבת אבידה. וראוי לעגן זאת בחוק. שכך אנו ניצלים מסכנת התפתחות מיסחור באיברים.

ד. איברים מן המת - הסכמה לתרומה ונשיאת כרטיס תורם

תרומת איברים מן המת: האם אדם רשאי או חייב להסכים בחייו לתרומת אברים לאחר מותו? האם יש היתר או חובה גם לחתום ולשאת כרטיס תורם?

תשובה:

יש רשות ובעלות לאדם על גופו בעודו חי²⁷, פרט למגבלות הקיימות מבחינה איסורית שקבעתן התורה והן: איבוד עצמו לדעת²⁸, לחבול בעצמו²⁹ ומסירת עצמו לסכנה³⁰, וכיו"ב.

משום זה לא נאסר לאדם לתרום אבר מגופו לצורך פקוח נפש של חברו³¹, וכן תרומת דם גם לצורך ריפוי חולה אף שאין בו סכנה³². שכיון שעושה זאת לצורך חשוב, אין קיים בו האיסור שאסרה תורה לחבול בגופו³³.

ונראה שאותה זכות לתרום מגופו קיימת לאדם, במתן רשות לשימוש הצלה גם באשר לאחר מותו³⁴. ואין למישהו מבני משפחתו רשות להתנגד לזה, אחר שגילה רצונו בכך³⁵. ומספיק לזה גם אם יש אומדן דעת סביר, שאילו היה נשאל היה מסכים לכך³⁶. אכן אם התנגד לכך בגילוי דעתו מפורשת, מחויבים אחרים לכבד רצונו³⁷.

המתייעץ בשאלה זו, של מתן רשות שימוש באבריו לצורך פיקוח נפש, יש לעודד אותו לזה, באשר זוהי מצוה, שאמנם אינו מחוייב בה לאחר מיתה, ודאי תעמוד לו ביום הדין³⁸.

אולם עם זאת אין להמליץ לשואל בזה, על חתימת או נשיאת כרטיס תורם, מאחר שאין לזה משמעות רק במקרה של פטירתו הפתאומית, אם ע"י תאונה ואם ע"י גורם אחר מסוג

26. ולדעת הגרש"י אויערבאך (זצ"ל) מותר לכתחילה לקבל שכר גם "עבור המאמץ והטירחה למצוא ולתאם בין התורם ובין מקבל האבר", "ואין בזה שום מעשה מגונה או עבירה". הובא: נשמת אברהם כרך רביעי, חלק חו"מ סי' תכ, ס"ק א. -- העורך.

27. ראה בספרי "עמוד הימיני" סי' ט"ז ס"ק טז ואילך, בויכוח שביני לבין הגרש"י ז"ל. וזוהי דעתי כמבואר בפנים. 28. רמב"ם פ"ב מהל' רוצח, ב, ג.

29. רמב"ם פ"ה מהל' חובל ומזיק, א. וראה גם ב"ק צ"ג, א.

30. רמב"ם פ"ב מהל' רוצח הל' ו'.

31. כדלעיל הערה 10, מדברי הרדב"ז שקובע שזוהי מידת חסידות וראוי לשבח.

32. ראה אגרות משה, חו"מ ח"א סימן ק"ג.

33. שו"ת רדב"ז סי' אלף נב.

34. זה יש ללמוד מהסוגיא במס' בבא בתרא קנ"ד, ב, במכר נכסיו ונתעוררו ספיקות בזכותו למכור. שגופו צריך בדיקה, ויש בה משום ניוול. ואמרו בזה שם, שהלקוחות רשאים לתבוע זאת - ניוול ונינוול. והיינו משום שאחריותו נמשכת גם במותו. ועיי' עוד תוס' סנהדרין מ"ו, ב, בד"ה קבורה, שיכול למחול על בזיונו.

35. ראה מס' ב"ק צ"א, ב: בושתי רשאי אדם לבייש את עצמו, אעפ"י שזה פוגע במדה מסוימת גם בקרוביו - פ"ו, ב שם: "בושות דבני משפחה".

36. פסחים ד', ב: ניתא לי לאיניש לקיומי מצוה בגופיה ובממוניה. ועיי' גם חולין פ"ח ברא"ש סי' כ"ו.

37. שלמרות שגדולה מצוות פקו"נ, אדם שמת פטור הוא מכל המצוות. ואשר על כן, גם בעודו בחיים, אין לחייבו, כשעצם קיומו חל רק בזמן שהוא פטור. ואין לנו רשות על גופו, כאשר הוכח לעיל שבעלותו של אדם שמורה לו על גופו גם לאחר מותו.

38. עפ"י מאמר חז"ל: במדה שאדם מודד, בה מודדים לו. מגילה, יב, ב.

דומה, ומתן ביטוי על אפשרות זו, שהיא בגדר אסון שהאדם מתפלל ומקוה שלא יגיע לזה, אינו רצוי. וכבר הזהירו חכמים מזה במאמרם: לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן³⁹.

ה. מעמד משפחת הנפטר

מהו מעמדה של משפחת הנפטר לגבי הסכמה או סירוב לתרום איברים?

תשובה:

מצינו שמשפחתו של אדם נפגעת ומתבזה בבושתו ובזיונו⁴⁰. וכן נמצאים בני המשפחה מבוזים בבזיונו של מת⁴¹. וקרובי משפחה מצווים בטיפול קבורתו⁴². הואיל וכן, יש להם מעמד באשר לקיחת אברים וחלקים מן המת במקרה שנדרשת תרומת אלה מן המת לצורך השתלה, שיש בה משום הצלת נפש מישראל⁴³. לזאת יכולים הם להופיע בתור נוגעים בדבר, ואף למנוע שימוש באברי המת אם גילה התנגדות מפורשת לזה בעודו חי⁴⁴. אולם במקרה שהסכים לכך, או שיש אומדן דעת סביר שהיה מסכים לכך אילו היה נשאל, מפאת גודל חשיבות מצות פקוח נפש, אין ערך להתנגדותם⁴⁵. וגם אם אין לדעת מה היה רצונו של המת, מצווים בני המשפחה להסכים להשתמש באברי המת ודוחה מצוה זו את מצוות הקבורה המוטלת עליהם באיברים אלה⁴⁶. וימשיכו לטפל בהבאת הגוף לקבורה בכבוד הראוי.

ו. סיום

בזה סיימנו את תשובותינו לשאלות. אני מקווה, מתפלל ומבקש יחד על כל הציבור כולו שנגיע למצב של בריאות שלימה. שלא יצטרכו, לתרומות איברים וכדומה. פרופ' גליק הזכיר את ימות המשיח. אני מקווה שבימות המשיח, שיבוא במהרה בימינו, לא נודקק לתרומות כאלה.

יהי רצון שהקב"ה יעזור לנו, ויהפוך את הימים האלה, ימי בין המצרים שאנו מתאבלים בהם על חורבן בית הבחירה, לששון ושמחה ולא נצטרך אז גם לשאלות הקשות של תרומות איברים.

ה' יברך את עמו בשלום.

39. מסי ברכות י"ט, א.

40. ב"ק פ"ו, ב: ביישו ישן ומת. שם, צ"ג א: משום פגם משפחה. וע"ע סנהדרין ע"ה, א: משום פגם משפחה.

41. ע"י תוסי סנהדרין מ"ו, ב, ד"ה קבורה.

42. סנהדרין שם: המליו את מתו. וע"ע ברכות רפג. יו"ד סי' שמח. ומוכח שלמרות שחיוב הוצאות הקבורה, הם רק על היורשים, וכשיש ירושה, חיוב הטיפול הוא על הקרובים.

43. על מצוות קבורה גם בחלק קטן מן המת ע"י מל"מ סוף ה"א. גשר החיים ח"א, פט"ז, ב, וראה גם עמוד הימיני עמ' של ואילך.

44. לעיל פרק ד' הע" 37.

45. לעיל פרק ד' הערה 35, 36.

46. אגרות משה יו"ד ח"ב סי' קעד בסופו.